

ÂŞIK SANATI

SEMPOZYUMU

2021
Hacı Bektâş-ı Velî Yılı

Bildiriler Kitabı

Editör
Fatih Şayhan



KAPADOKYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

Âşık Sanatı Sempozyumu 2021 Hacı Bektâş-ı Velî Yılı

Bildiriler Kitabı
29-31 Temmuz 2021

Editör
Fatih ŞAYHAN


KAPADOKYA
ÜNİVERSİTESİ
2021

Kapadokya Üniversitesi Yayınları: 39
ISBN: 978-605-4448-20-3
DOI: <https://dx.doi.org/10.35250/kun/9786054448203>
URL: <https://hdl.handle.net/20.500.12695/1417>

© Aralık 2021

Âşık Sanatı Sempozyumu 2021 Hacı Bektâş-ı Veli Yılı Bildiriler Kitabı
Editör: Fatih ŞAYHAN

© Copyright, 2021, KAPADOKYA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
Sertifika No: 43348



Bu eser [Creative Commons “BY-NC-SA” \(Atıf-GayriTicari-AynıLisanslaPaylaş\) Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) ile lisanslanmıştır.

Redaktör: Duran Can GAZİOĞLU
Kapak Fotoğrafi: Mehmet AYHAN
Kapak Tasarım: Nazile Arda ÇAKIR
Sayfa Tasarım: Adem ŞENEL

Bu kitap, “Âşık Sanatı Sempozyumu 2021 Hacı Bektâş-ı Veli Yılı” organizasyonu kapsamında yayımlanmıştır.
Kitapta yer alan tüm yazıların hukukî ve akademik sorumluluğu yazarlarına aittir.



KAPADOKYA
ÜNİVERSİTESİ

50420 Mustafapaşa, Ürgüp, Nevşehir
yayinevi@kapadokya.edu.tr
kapadokyayayinlari.kapadokya.edu.tr
0(384) 353 5009
www.kapadokya.edu.tr

Âşık Sanatı Sempozyumu 2021 Hacı Bektâş-ı Velî Yılı

Bildiriler Kitabı
29-31 Temmuz 2021

Editör
Fatih ŞAYHAN


KAPADOKYA
ÜNİVERSİTESİ
2021

Âşık Sanatı Sempozyumu ve alt faaliyetleri, Dr. Öğr. Üyesi Halil İbrahim ÜNSER tarafından Kapadokya Üniversitesi bünyesinde yürütülen KÜN.2021-DG-001 numaralı Bilimsel Araştırma Projesi olarak gerçekleştirilmiştir. Projenin ana faaliyeti, âşık sanatı üzerine çalışan araştırmacıları bir araya getirerek disiplinler arası bir paylaşım ve tartışma ortamı sağlamak amacıyla sempozyum düzenlemektir. 29-31 Temmuz 2021 tarihlerinde verimli bir sempozyum gerçekleştirilmiş, sempozyumun çıktıları bu kitapla somutlaştırılmıştır. Projenin alt faaliyetleri kapsamında âşık sanatını gençlere tanıtmak ve bu kültürün yaşamasına katkı sağlamak amacıyla insan sevgisi, hoşgörü ve barış gibi değerleri yücelten ve gelecek nesillere aktaran Bektaşî sözlü kültürünü yansıtan on eser seçilmiş, bu on eser icra edilerek kayıt altına alınmış ve bu videolar müzik platformlarında yayınlanmıştır.

PROJE EKİBİ

Proje Yürütücüsü: Halil İbrahim ÜNSER

Araştırmacı: Dr. Öğr. Üyesi Duygu OYLUBAŞ KATFAR

Araştırmacı: Dr. Öğr. Üyesi Yusuf GÖKKAPLAN

Araştırmacı: Arş. Gör. Duran Can GAZİOĞLU

VİDEO ÇEKİM EKİBİ

Organizasyon: Yusuf GÖKKAPLAN

Kayıt: Ozan Deniz SÜZER

Mix-Mastering: Ahmet Gökhan COŞKUN

Yönetmen/Kurgu-Montaj: Edip BÜLBÜL

Yönetmen Yardımcısı: Murat Can ÇETİNKAYA

Renklendirme: Zeki TAN

Müzik Danışmanları: Muhlis BERBEROĞLU, Hasan ALBAYRAK

ÇEKİLEN VİDEOLAR

Muhlis BERBEROĞLU/Haydar Haydar

Edip BÜLBÜL/Kırtıl Semahı

Turhan ALICI/Bize de Banaz'da Pir Sultan Derler

Bektaş DOLU/Niye Gamlanırsın Divane Gönül

Ali ŞAHİN/Vay Deli Gönül

Başak KÜREŞ/Keskin Semahı

Ercüt ÖZKAN/Güzel Şahtan Bize Bir Dolu Geldi

Mert KILIÇ/Hü Diyelim Gerçeklerin Demine

Özgür POLAT/Efendim Efendim

Hüseyin BEYDİLLİ/Bana Medet Senden Olur Efendim

VİDEO LİSTESİ



DÜZENLEME KURULU

- Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ/İstanbul Üniversitesi**
Doç. Dr. Fatih ŞAYHAN/Ardahan Üniversitesi
Doç. Dr. Servet YAŞAR/İskenderun Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Berna AYAZ/Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Duygu OYLUBAŞ KATFAR/Kapadokya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halil İbrahim ÜNSER/Kapadokya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf GÖKKAPLAN/Kapadokya Üniversitesi
Öğr. Gör. Buket KÖREMEZLİ/Kapadokya Üniversitesi

BİLİM KURULU

- Prof. Dr. Ali YAKICI/Gazi Üniversitesi**
Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ/Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK/Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Ahsen TURAN/Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU/Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN/Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail GÖRKEM/Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ/Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet AÇA/Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Nîmetullah HAFIZ/ (Emekli Öğretim Üyesi) Kosova Priştine Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU/Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ömür CEYLAN/İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ/Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT/Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Bahtiyar ASLAN/Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Elçin İBRAHİM/Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Muýassar SAPARNİAZOVA/Alı Şır Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi
Doç. Dr. Ümral DEVECİ/Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ruşen ALİZADE/İstanbul Aydın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DURMAZ/Kocaeli Üniversitesi

KAYIT-YAZI İŞLERİ

- Arş. Gör. Duran Can GAZİOĞLU/Kapadokya Üniversitesi**

İÇİNDEKİLER

SUNU	ix
Açılış Dersi.....	xi
Karakter Aşınması Bakımından Ozanlık/Kamlık Geleneği ve Âşık Şenlik Örneği	xi
<i>Ramazan KORKMAZ</i>	

TAM METİN BİLDİRİLER

ÂŞIKLIK GELENEĞİ OTURUMU

Batı Türkistan Âşıklarının Yaşamlarında ve Ölümlerinde Saz	3
<i>Feyzan GÖHER</i>	
Âşık Şiirinde Şekil-Tür Tartışmaları Bağlamında Divan/Divani.....	21
<i>Adem BALKAYA</i>	
Azerbaycan'da Âşık Edebiyatı Araştırmaları	33
<i>Elçin İBRAHİMOV</i>	
Âşık Müzikal Edimlerinin İl ve Kültür Farklılıkları Bağlamında Karşılaştırılması Kars-Erzurum Örneği	40
<i>Erdem ÖZDEMİR</i>	
Ozanlık Sanatının Özbek Halkı ve Kültüründeki Rolü	57
<i>Muyassar SAPARNİYAZOVA</i>	
Şamandan Haycıya: Hakas Türklerinde Âşıklık Geleneği.....	63
<i>Nükheth OKUTAN DAVLETOV, Timur B. DAVLETOV</i>	
Sarı Âşık'ın Yaratıcılığında Bayatı/Mâni.....	74
<i>Ruşen ALİZADE</i>	
Sovyetlerin Demir Perdesini Yırtan Âşık: İslam Erdener	92
<i>Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU</i>	
Âşık Karşılaşmalarında Çeşitlilikler.....	107
<i>Doğan KAYA</i>	
Türkmeneli'nde Âşıklar Geleneği.....	120
<i>Şemsettin KÜZECİ</i>	

Kosova'da Türk Halk ve Âşık Edebiyatı Geleneği.....	136
<i>Taner GÜÇLÜTÜRK</i>	
Kırgızistan'da Âşıklık Geleneği.....	152
<i>Altınbek İSMAİLOV</i>	
Âşık Alasgar Yaratıcılığında Vatan Güzelliklerinin Tanımı	158
<i>Aybaniz ASKEROVA</i>	

YAŞAYAN ÂŞIK SANATI OTURUMU

Mekân ve Habitus Ekseninde Âşık Müziği	171
<i>Sevilay ÇINAR</i>	
Âşık Müziğinin Arşivlenmesinde ve Aktarımında Müzik Endüstrisinin Rolü: Kalan Müzik ve Hasan Saltık	189
<i>Süleyman FİDAN</i>	
Âşıklığın Yeni Cönkleri: Sosyal Medyanın Âşıklar İçin Yeni Bir Yaratma ve İcra Ortamı Olarak Görünümü.....	199
<i>Uğur DURMAZ</i>	
Manisalı Âşıkların Şiirlerinde Sosyal Tenkit.....	221
<i>Muzaffer ÇANDIR, Yusuf AYDIN</i>	
Mersin Âşıklık Geleneği ve Geleneğin Bugünkü Temsilcilerinden Tarsuslu Âşık Mahrumi.....	238
<i>Zeliha TUĞUZ</i>	
Özbek Ozancılık Sanat Tarihi ve Destancılık Gelenekleri.....	250
<i>Mohinur AKHMEDOVA</i>	
Panayırların Âşıklık Geleneği İçindeki Yeri ve Önemi: Çankırı/Yapraklı Panayırı Örneği	257
<i>Hatice SARGIN</i>	
Günümüz Âşıklarında Görülen Sanat Aksaklıkları.....	273
<i>Hayrettin İVGİN</i>	
Terekeme Kültürü ve Âşık Şenlik Kolunun Sürdürülebilirliği.....	283
<i>Songül DÜNDAR</i>	

ÂŞIKLARIN SAZINDAN HACI BEKTÂŞ-I VELÎ OTURUMU

Çevrimiçi/Sanal Dünyada Âşıklık Geleneği: Ankara Cem Evinde Ozanlar Günü Programı ve Âşık Ormanı	295
<i>Seval KASIMOĞLU</i>	

Dost Meryem'in Şiirlerinde Sosyal Eleştiri Bağlamında Sosyo-Kültürel İzlekler..... 306
Erdem AKIN

GELECEK KUŞAKLARA AKTARIM OTURUMU

Âşık Şiirinden Romana Anlatı Kimliği 330
Duygu OYLUBAŞ KATFAR

Âşık Sanatında Toplumcu Yönelim (1960 – 1980) 342
Halil İbrahim ÜNSER

Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Âşıklık Geleneğini
Koruma Yöntemleri: Kabulünden Bugüne Kat Edilen Yol..... 358
Büşra BAYSAL

Şamandan Haycıya: Hakas Türklerinde Âşıklık Geleneği

From Shaman to Khaidji: The Tradition of Minstrelsy Among Khakassian Turks

Nükhet OKUTAN DAVLETOV*
Timur B. DAVLETOV**

Özet

Sibirya Türk halklarından Hakaslarda Şamanlığa ve destancılığa yani haycılığa geçiş sürecinin benzerliği dikkat çekmektedir. Şaman adayı, başta *İrlig* yani Erlik Han tarafından seçilmekte ve ata ruhları tarafından geçiş için teşvik edilip Hakasça *tös* denen yardımcı ruhlar ile donatılmaktadır. Bununla birlikte Hakas inanışlarına göre Şamanlar, yalnızca Erlik Han ve Şaman ataların ruhlarıyla değil, dağ iyeleri ile de ilişki içindedirler. Gırtlaktan türkü söyleme veya kahramanlık destanı anlatma sanatı olan *hay* icra eden kişi anlamına gelen haycı adayı da kimi zaman *hay eezî* yani hay iyesi, kimi zaman da *tağ eezî* yani dağ iyesi tarafından seçilip genellikle rüyalarında olağanüstü özelliklerle, çalgı ve hay ustalığıyla, güzel bir ses ile donatılmaktadır. Bu motif, Müslüman Türk halklarındaki âşıklığa geçişi de hatırlatmaktadır. Alan araştırmaları göstermektedir ki XXI. yüzyıl Hakasları arasında haycıların yani destancıların, ölümden cenaze törenine dek geçen iki gece boyunca *çathan* adı verilen geleneksel Hakas çalgısı eşliğinde destan anlatarak ölen kişinin ruhunu Şamanlar gibi öbür dünyaya uğurlayabildiklerine ve ruhun yolculuğunu kolaylaştırabildiklerine inanılmaktadır. Bu örneklerden de görülebileceği üzere Türk kültürü için son derece karakteristik olan bu iki figürün yani Şaman ve haycının yetki sahaları kimi zaman kesişmekte, hatta birbirinin yerini alabilmektedir. Benzer biçimde Güney Sibirya Türklerinin av için taygada buldukları sırada söz konusu tayganın, dağın ve o dağdaki tüm hayvan ve bitki yaşamının üzerinde güç sahibi

* Dr. Öğr. Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, E-posta: nukhetdavletov@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9312-8385

** Dr., Sibirya Uzmanı, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY), E-posta: aronxakas@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-7767-4797

olan *tağ eezî*'nin rızasını alabilmek için yanlarında haycı bulduklarını da bilinmektedir. Bu eylem bir tür kansız kurban olarak değerlendirilmelidir. Nitekim *tağ eezî*'nin gönlünü hoş tutmak için onun kulağına hoş geldiğine inanılan hayın icra edilmesi, estetik kaygılardan değil, dinî inançlardan kaynaklanmaktadır. Bu anlamda Hakas haycıların *tağ eezî* için haylamaları ve destanlar anlatmaları, Yunan ozanların Dionysos kültü etrafında şekillenen şenliklerde bu tanrı onuruna tragedya sunmaları ile aynı doğrultudadır ve inanç temelli bir uygulamadır. Av ve haycı örneğinde esas olarak Şamanlarla ilişkilendirilen, iyelerle iletişim kurup onları teskin etme gücünün destancıya yani haycıya aktarılmış olduğu ifade edilebilir. Şamanların insanlığın ilk müzisyenleri ve ozanları olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu ilişki daha iyi anlaşılacaktır. Aça da Sibiryalı anlatıcıların yalnız destan veya masal anlatan sanatçılar olarak algılanmadığını, bu kişilerin Şaman özellikleri taşıyan kutlu kişiler olarak kabul gördüklerini ifade etmiştir. Söz konusu ozanlık geleneği, Sibiryalı Şaman Türkleri için çok önemli bir yere sahiptir. Öyle ki bir haycı, bir yerleşim yerine geldiğinde o bölgedeki en güçlü Şamanların dahi kimi durumlarda toplu ayinleri erteledikleri bilinmektedir. Bunun nedeni ise ruhlar ve iyelerden destek alan güçlü bir haycının bulunduğu ortamda Şamana yardım etmesi gereken kutsal varlıkların meşgul olacaklarına ilişkin inancıdır. Bu anlamda Hakas Türklerinin haycılık geleneği, Türk dünyası için olduğu kadar insanlığın ortak kültürel mirası bakımından da ilgi görmeye değerdir. Sovyetler döneminde kayıt altına alınan ve günümüzde çeşitli arşivlerde korunan Hakas kahramanlık destanlarının sayısı yaklaşık 400-500 civarındadır. Ancak Hakas Türklerine ait en az 3-4 milyon dizelik bu mitoloji materyalinden şimdiye dek ancak çok küçük bir kısım Türkoloji literatürüne kazandırılabilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Şaman, haycı, hay, hakas, âşık.

Abstract

The similarity of the transition process to shamanhood and khaidji draws attention among Khakas, a Siberian Turkic people. The Shaman candidate is firstly chosen by *İrlig* or Erlik Han and is encouraged for the transition by the ancestral spirits, and equipped with guardian spirits, called *tös* in Khakas. Besides, according to Khakas beliefs, Shamans are in contact not only with Erlik Khan and the spirits of Shaman ancestors, but also with the mountain spirits/gods. Khaidji candidate, which means the person who performs khai, the art of throat singing and telling the heroic epic, sometimes is chosen by *khai eezî* (khai deity) and sometimes by *tag eezî* (mountain deity), and

is usually equipped with extraordinary features like mastery of instruments and the art of *khai*, and a beautiful voice in his dreams. This motif also reminds of the transition to minstrelsy of Muslim Turkic peoples. Field studies show that, among the Khakas of the 21st century, it is believed that a *khaidji* can escort the soul of the deceased to the afterlife like Shamans and facilitate the journey of the soul by telling an epic story accompanied by the traditional Khakas instrument called the *chatkhan*, through two nights before the funeral. As can be seen from these examples, the jurisdictions of these two figures, Shaman and *khaidji*, which are extremely characteristic for Turkic culture, sometimes overlap or even replace each other. Similarly, it is also known that the Southern Siberian Turkic peoples have a *khaidji* with them while they are in the taiga for hunting, in order to get permission from *tag eezĭ*, the owner of the taiga, the mountain and all animal and plant life on that mountain. This deed should be considered as a kind of bloodless sacrifice. As a matter of fact, practicing *khai* in order to please *tag eezĭ*-because *khai* is believed to be pleasing to the ears of this deity-is not due to aesthetic concerns, but to religious beliefs. In this sense, Khakas *khaidji*'s telling epic stories or practicing throat singing for *tag eezĭ*, is in line with the Greek poets' presenting tragedies in honor of Dionysus in festivals shaped around the cult of this god and is a faith-based practice. In the example of hunting and *khaidji*, it can be stated that the power of communicating with deities and appeasing them, mainly associated with Shamans is transferred to *khaidji*. Considering that Shamans are the first musicians and minstrels of humanity, this relationship will be better understood. Aça also stated that the Siberian narrators are not only perceived as artists who tell epic stories or tales, but also accepted as blessed people with Shamanic powers. The tradition of minstrelsy has a very important place for the Siberian Shaman Turkic peoples. It is known that when a *khaidji* comes to a settlement, even the strongest Shamans in that region sometimes postpone mass rites. The reason for this is the belief that sacred beings who are supposed to help the Shaman will be busy in an environment where a strong *khaidji* is supported by spirits and deities. In this sense, the *khaidji* tradition of Turkic Khakas people is worthy of attention not only for the Turkic world, but also for the common cultural heritage of humanity. The number of Khakas heroic epics recorded during the Soviet era and today preserved in various archives is around 400 or 500. However, only a very small part of this mythology material of at least 3 or 4 million lines belonging to Turkic Khakas people has been brought to the Turkology literature.

Key Words: Shaman, *khaidji*, *khai*, khakas, minstrel.

İçerdikleri motiflerin analizi sayesinde oluşum süreçlerinin kimi araştırmacılar tarafından günümüzden üç bin yıl önce başlayan Tagar Dönemi'ne ve hatta Bakır Çağı'na kadar götürüldüğü Hakas destanları, Türk dünyası için olduğu kadar insanlığın ortak kültürel mirası için de önemlidir (Davletov, "Ah Çibek Arıĝ" X, XXXIX). Sovyetler döneminde kayıt altına alınan ve günümüzde çeşitli arşivlerde korunan Hakas destanlarının sayısı yaklaşık dört yüz-beş yüz civarında iken bu destanların mısra sayısının ise her bir destan için bin beş yüz ile otuz bin dize arasında olduğu ifade edilebilir (Davletov, "Şaman" 231; "Han Mirgen" XIV). Bununla birlikte Hakaslara ait olan ve toplam dize sayısının üç-dört milyona ulaştığı bu mitoloji materyalinden şimdiye dek ancak çok küçük bir kısım Türkoloji literatürüne kazandırılabilmiştir.

Hakasların *hay* dedikleri gırtlaktan türkü söyleme veya destan anlatma sanatını icra eden kişi anlamına gelen haycı tarafından anlatılan bu destanlarda, insanın Şamanizm doğrultusunda doğayla uyum içinde olduğu görülmektedir. Nitekim birçok destanda insan ile hayvan iletişim kurmakta ve çeşitli durumlarda birlikte hareket etmekte, birbirlerine danışıp akıl vermektedir (Davletov, "Huban Arıĝ" xiii-xv).

Sibirya Türklerinden Hakasların günümüzde de korudukları Şaman kültürü içerisinde iki önemli figür olan haycı ve Şaman arasındaki benzerlik pek çok bilimcinin dikkatini çekmiştir. Altay Şamanizmi ile Sibirya ve Orta Asya Türk kültürü araştırmacılarından G. N. Potanin'in de *ham-haycı* (*kam-kayçı*) meselesi üzerinde durmuş olduğu belirtilmelidir (Kataşev 11-46). Söz konusu benzerlik, bu çalışmanın da odak noktasını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak destancılığa yani haycılığa geçiş sürecinin Şamanlığa geçiş süreci ile olan benzerliği ele alınmalıdır. Hakas Şamanizmine göre yeryüzündeki ilk Şamanı alt dünyanın tanrısı ya da iyesi *İrlig* yani Erlik Han yaratmıştır (Butanayev 10). Bu ilk Şamandan sonraki Şaman adaylarının ise Erlik Han'ın kararıyla ata ruhları veya Şaman ataların ruhları tarafından seçilip Şamanlığa geçiş için teşvik edildiğine ve Hakasça *tös* denen yardımcı ruhlar ile donatıldığına inanılmaktadır (Okutan 51-52). Bununla birlikte Hakas inanışlarına göre Şamanlar, yalnızca Erlik Han ve Şaman ataların ruhlarıyla değil, dağ iyeleri ile de ilişki içindedirler. Örneğin Hakasların Haas¹ boyuna mensup kişiler, Şamanların baş koruyucusu olan kutsal varlığın "Karatag'ın iyesi" olduğuna ve bu dağın iyesinin çocuklarının da kamlama yani Şaman ayini sırasında Şamana yardım ettiğine inanmaktaydılar (Alekseyev 129). Bu inanışın sebebi, Hakasların dağ iyelerini ata olarak görmeleridir. Butanayev bu konuyu şu şekilde ifade etmiştir: "Mitolojik anlatılara

1 Bu eserde de diğer Rusça kaynaklarda ve onlardan aktarma yapan Türkçe çalışmalarda olduğu gibi bu boy, Kaçın olarak geçmektedir.

göre bizim uzak atalarımız dağ iyelinin kızıyla evlenmiş ve bu birleşmeden bizim soyumuz doğmuş. Bu yüzden bizim halkımız kendini dağdan doğmuş insanlar olarak adlandırır.” (“Ada Hooray” 6).

Bu noktada belirtilmelidir ki gırtlaktan türkü söyleme ve destan anlatma anlamına gelen hay tekniği ve haycılık sanatı, Davletov’un ifadesiyle bir “Şaman sanatı”dır ve Hakasların dağ iyeleri (*tağ eeleri*) ile iletişim kurmakta kullandıkları bir yöntemdir. Bu sebeple destan anlatırken dağ iyeleri tarafından çevrelendiğine inanılan haycılar, toplumda Şamanlar ile aynı derecede saygı görmektedirler (“Şaman” 236).

Çeşitli kaynaklarda Hakaslar arasında Şaman adayının rüyasında ya da kendinden geçtiği anlarda ata ruhları tarafından sıkıştırıldığı, Erlik Han’ın ülkesine doğru zorlu bir yolculuğa çıktığı ve bu yolculuğu tamamlayabilirse gerçek ve güçlü bir Şaman olacağına inanıldığı kaydedilmiştir. Adayın ilerleyen dönemlerde Şaman ayinlerinde kullandığı *tüür* yani Şaman davulu da müzikal bir enstrümandır ve bu alet yardımıyla ayine eşlik eden bir müzik üretilmektedir. Nitekim Seroşevskiy de Saha Türklerinin Şamanları olan *oyun*’ların ayin sırasında davullar, çanlar, çeşitli aletler ve kendi ağızları ile gırtlaklarını kullanarak doğadaki sesleri taklit ettiklerini ve bir tür müzik yapıtlarını ifade etmektedir (Aktaran Davletov, “Sibirya’dan Anadolu’ya” 155).

Halk kültürünün belleği olarak değerlendirilen haycı adayı da kutsal varlıklarla Şaman adayı gibi rüyasında karşılaşarak iletişim kurmaktadır. Kimi zaman *hay eezî* (hay iyesi), kimi zaman da *tağ eezî* (dağ iyesi) tarafından seçilen haycı adayı, rüyasında olağanüstü özelliklerle, çalgı ve hay ustalığıyla, güzel bir ses ile donatılmakta; Hakas kahramanlık destanlarını rüyasında öğrenmektedir. Örneğin, hafızasında 103 farklı destan tutan Hakas haycı Pötr Kurbijekov, *Kızıl Alaca Athı Alatı Han* adlı destanı rüyasında dinlemiş ve on yaşındayken anlatmaya başlamıştır (Davletov, “Han Mirgen” XIII-XVI). Bu motif, Müslüman Türk halklarındaki âşıklığa geçişi de hatırlatmaktadır (Aça 11).

Hakas bilimcileri Butanayev ve Butanayeva’ya göre *numah eezî* (masal iyesi) olarak bilinen bu ruhların desteğini alan anlatıcıların icraları çok daha etkili kabul edilmektedir (Davletov, “Han Mirgen” XV). Eski Yunan dininin sanat tanrıçaları *mousai* yani *musa*’lar ile kıyaslayabileceğimiz bu *hay* veya *numah* iyeleri tarafından özel yeteneklerle donatılmış haycılara bu sebeple *eeliğ haycı* yani “iyeli haycı” (Çaptıkova 203) denmektedir. Bu seçilmiş anlatıcılar, performanslarına eşlik eden mucizelerle de fark edilmektedirler. Hay iyeleri tarafından esinlenen haycılar destan anlatırken kapılar kendi kendine açılıp kapanmakta, ocaktaki ateş kendi kendine parlamaktadır (Çaptıkova 203). Dikkat çekicidir ki Hesiodos da Homeros gibi *Theogonia*’sına *musa*’ları

överek başlamakta, çünkü bu tanrıçalar kendisine “tanrısal sesler” üflemeden ve güzel bir ezgi öğretmeden önce Helikon Dağı'nın yamaçlarında koyun güden zavallı bir çobandan daha fazlası olmadığını söylemektedir (3-4).

Stepan Yegoroviç Burnakov adlı bir Hakas haycı da haycılığa geçiş sürecini rüyasında *hay eezî*'ni görmesiyle ilişkilendirmiştir. Henüz gençken rüyasında dağların içine girdiğini, orada ak giyimli bir kişiyle karşılaştığını görür. Kenarda yatan bir de homıs vardır. Yaklaşım homısa dokunduğunda güzel tınılar duyulur ve ak giyimli adam “Çal oğlum, çal, homıs ses vermeye başlayacak.” der. Stepan Yegoroviç rüyasından uyandığında çathan çalıp *alıptığ numah* yani alplık, kahramanlık destanları anlatmaya başlamıştır (Çudoyakov 83).

Bir başka olay ise kendisi de bir şair, dramaturg ve haycı olan Mihail Yereyeviç Kilçiçakov tarafından Hakas bilimci Valentina Yevgenyevna Maynogaşeva'ya aktarılmıştır. Kilçiçakov, Sayan Bargoyakov adlı bir kişinin *hay eezî* ile karşılaşmasını ve haycı olmasını şu şekilde anlatır:

Gençken bir gün bacaklarını uzatıp uyuyakalmış ve aniden bronz bir homıs sesi duymuş. Ayağa fırladığında elinde bronz bir homıs tutan kısa boylu bir adam görmüş. Sayan bu kişinin hay iyisi olduğunu hemen anlamış. Bu kısa boylu adam ona bir homıs vermiş ve bundan sonra *alıptığ numah* anlatmasını emretmiş. Ayrıca Sayan'ın büyük bir haycı olacağına dair kehanette bulunmuş. Soyan rüyasından uyandığında kendisine bir homıs yapıp haycı olmuş (Çudoyakov 84).

Hakaslar gibi Şorlar da *hay eezî*'nin varlığına kesin bir biçimde inandıklarını ifade etmişlerdir. Örneğin Şor haycı N. D. Tortobayev, destan anlatmaya *hay eezî*'nin çağrısıyla başladığını ve onunla diğer haycılar gibi rüyasında karşılaştığını anlatmıştır. Kendi ifadesine göre 30'lu yıllarda bir rüya görür, rüyasında tanımadığı beyaz atlı bir adam yaklaşım kendisiyle gelmesini söyler. Toparlanıp yabancı atın terkesine oturan Tortobayev, bu kişi tarafından Şorların ifadesiyle *kay eezî*'nin yanına götürülür. *Kay eezî* ak saçlı ama güçlü görünümlü bir ihtiyardır. Tortobayev ile yüksek bir sesle konuşur, sesindeki güç haycı aday tarafından hissedilebiliyordur. İyenin oturduğu geniş odanın duvarlarında, Şor topraklarının tüm ünlü kayçılarının (Hakasça haycı) komusları (Hakasça homıs) asılıdır. Tortobayev'in de bir kayçı olacağını söyleyen *kay iyisi*, şarkı söylemesini ister. Tortobayev dener ancak sesi titreyince doğru düzgün bir şey söylemeyi başaramaz. Bunun üzerine *kay eezî*, sesi titreyen adayın boğazına bakırdan teller yerleştirir. Artık dengeli, güçlü ve kulağa hoş gelen bir sesi vardır. Ardından *kay eezî*, Tortobayev'e komus çalmayı ve çeşitli *kay* melodilerini öğretir; diğer melodileri ise

kendisinin öğrenmesini ve kahramanların hikâyelerini anlatırken destan anlatmayı asla yarıda kesmemesini söyler çünkü destan anlatmak kutsal bir iştir ve bunu yarıda kesen bir anlatıcının ömrü, *hay eezî* tarafından kısaltılmaktadır. Sonunda “Artık sesinde hırıltı olmayacak.” der ve Tortobayev’in evine dönmesine izin verir (Çudoyakov 84).

Hay eezî tarafından bu şekilde hayatları boyunca destan anlatmakla yükümlü tutulan haycılar, destan anlatımını Şamanlıkta iyelerin ve ruhların ortaya çıktığı vakit olarak kabul edilmesi sebebiyle gece saatlerinde gerçekleştirilmekte, destanı bitirememişlerse ertesi gece anlatmaya devam etmektedirler (Çaptıkova 203). Görüldüğü üzere haycılar, yalnız bu özellikleriyle dahi Şamanları akla getirmektedir. Nitekim alan araştırmaları da göstermektedir ki XXI. yüzyıl Hakasları arasında haycıların yani destancıların, ölümden cenaze törenine dek geçen iki gece boyunca *çathan* adı verilen geleneksel Hakas çalgısı eşliğinde destan anlatarak ölen kişinin ruhunu Şamanlar gibi öbür dünyaya uğurlayabildiklerine ve ruhun yolculuğunu kolaylaştırabildiklerine inanılmaktadır. Bu noktada belirtilmelidir ki Hakas destancılarının en çok kullandığı çalgı olan *çathan* da Şamanizm içerisinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim Hakas Şamanları ayin esnasında yalnızca *tüür* değil, kimi zaman *çathan* da kullanılmaktaydılar. Ayinlerinde *tüür* yerine *çathan* kullanan Hakas Şamanlarına örnek olarak Çibetey Arıştayev ve Kotoy Sarlin gösterilebilir (Aktaran Davletov, “Sibirya’dan Anadolu’ya” 156). Hakaslarda *çathan/çadığan*, Moğollarda *yatha/yatugan*, Tofalarda *çadığan*, Tuvallarda *çadağan*, Kazaklarda *jetigen*, Türkiye Türklerinde ise *yatugan/yatuk* olarak bilinen bu geleneksel çalgının kökeni, Anohin tarafından “yedi han” olarak açıklanırken; Hakas araştırmacılar Butanayev ve Butanayeva tarafından ise “rüzgâr ve yağmurun başlamasını sağlamada başvurulan büyü, sihir” anlamına gelen *yat/yad* sözcüğüyle ilişkili görülmüştür (Aktaran Davletov, “Sibirya’dan Anadolu’ya” 156-157). Ayrıca *çathan/çadığan/çedigen* sözcüklerinin, Hakas dilinde Büyük Ayı takımyıldızını ifade eden *Çetigen/Çitigen* kelimesiyle bağlantılı olduğuna dair görüşler de mevcuttur. Bu görüş kabul edildiğinde ise söz konusu çalgının, Şamanların üst dünyaya yolculuklarıyla ilgili bir anlam barındırabileceği düşünülmektedir. Büyük olasılıkla insanın doğa ile etkileşimini kendi lehine döndürebilmek amacıyla kullandığı bu çalgıları çalabilen ustalar da Şamanlara benzer yeteneklere sahip görülmüşlerdir (Aktaran Davletov, “Sibirya’dan Anadolu’ya” 157).

Hakasların Sağay boyu, Piltir (Beltir) aşiretine mensup profesyonel haycı Oleg Chebodayev, 2019’da gerçekleştirilen kişisel görüşmede, eşinin babası öldüğünde Hakasların geleneksel çalgılarından biri olan *çathan* ile destan anlattığını çünkü *alıptığ nımah*’taki yani alplık destanındaki kahramanların

gelerek ölen kişinin ruhunun öbür dünyaya geçmesine yardımda bulduklarına inanıldığını belirtmiştir. Katılımcı ayrıca bu destan anlatma geleneğinin ölenin gömüleceği gün olan üçüncü günden önce, ikinci gece gerçekleştirildiğini fakat bazen üç gün boyu anlatıldığı durumların da olduğunu ve bu süre boyunca uyumaması gerektiğini ifade etmiştir. Uyumamak için arada fıkralar da anlatılabileceğini belirten katılımcı, bu davranışı ölen kişinin henüz öldüğünün farkında olmayabileceği sebebiyle açıklamıştır (Okutan Davletov 71). Hakasların Sağay boyu, Çiti Püür (Yedi Börü) aşiretine mensup olan Prof. Dr. Larisa Anzhiganova da aynı tarihte yapılan görüşmede, 1983 yılında vefat eden babasının öbür dünyaya haycıların yardımıyla geçebildiğini aktarmıştır (Okutan Davletov 71).

Çaptıkova'nın ifadesiyle yeteneğini bu şekilde tanrılardan veya ruhlardan alan anlatıcı, Şamanlar gibi hem doğa ve kültür arasında hem insan dünyası ile tanrılar dünyası arasında bir bağlantı kurmaktadır (203). Bununla birlikte belirtilmelidir ki Sovyetler döneminde kesintiye uğraması ve geleneksel ortamdan bir süreliğine kopması nedeniyle günümüzde "neo" sıfatı ile birlikte kullanılan Şamanlık ile 2000 yılında son geleneksel haycı P. Argudayev'in vefatıyla bitmiş kabul edilen klasik Hakas destancılık geleneğinin, yazılı kültürün hâkim olduğu yeni bir ortamda hâlâ devam ettiriliyor olması arasında da bir benzerlik mevcuttur. Nitekim kimi araştırmacılar tarafından geleneksel olarak nitelendirilmekten kaçınılan Güney Sibirya Şamanizmi gibi profesyonel haycılar ve müzisyenler tarafından çoğunlukla metinden ezberleme yoluyla da olsa sürdürülen Hakas destancılık geleneği de XXI. yüzyılda yaşatılmaktadır.

Yukarıdaki örneklerden de görülebileceği üzere Türk kültürü için son derece karakteristik olan bu iki figürün yani Şaman ve haycının yetki sahalaları kimi zaman kesişmekte, hatta birbirinin yerini alabilmektedir. Öyle ki bir haycı, bir yerleşim yerine geldiğinde o bölgedeki en güçlü Şamanların dahi kimi durumlarda toplu ayinleri erteledikleri bilinmektedir. Bunun nedeni ise ruhlara ve iyelerden destek alan güçlü bir haycının bulunduğu ortamda Şamana yardım etmesi gereken kutsal varlıkların meşgul olacıklarına ilişkin inanıştır.

Benzer biçimde Güney Sibirya Türklerinin av için taygada buldukları sırada söz konusu tayganın, dağın ve o dağdaki tüm hayvan ve bitki yaşamının üzerinde güç sahibi olan *tağ eezi*'nin rızasını alabilmek için yanlarında haycı buldukları da bilinmektedir. Bu av ve haycı örneğinde esas olarak Şamanlarla ilişkilendirilen, iyelerle iletişim kurup onları teskin etme gücünün destancıya yani haycıya aktarılmış olduğu ifade edilebilir. Şamanların insanlığın ilk müzisyenleri ve ozanları olarak değerlendirildiği göz önünde

bulundurulduğunda bu ilişki daha iyi anlaşılacaktır. Aça da Sibiryalı anlatıcıların yalnız destan veya masal anlatan sanatçılar olarak algılanmadığını, bu kişilerin Şaman özellikleri taşıyan kutlu kişiler olarak kabul gördüklerini ifade etmiştir (11). Mutlaka belirtilmesi gereken bir diğer husus ise taygada destan anlatma eyleminin bir tür kansız kurban olarak değerlendirilmesi gerekliliğidir. Nitekim *tağ eezî*'nin gönlünü hoş tutmak için onun kulağına hoş geldiğine inanılan hayın icra edilmesi, estetik kaygılardan değil, dinî inançlardan kaynaklanmaktadır. Butanayev ve Butanayeva da Hakaslarda inanç ve sanatın iç içe geçmiş olduğunu ifade etmişlerdir (Davletov, "Han Mirgen" XV).

Hakas haycıların *tağ eezî* için haylamaları ve destanlar anlatmalarının, ölenin ruhunu öbür dünyaya uğurlayabilmelerinin ya da yukarıda belirtildiği üzere kutsal kabul edilen destan metinlerini yarıda kesen ya da değiştiren haycının ömrünün *hay eezî* tarafından kısaltılacağı inancının, din temelli inanış ve uygulamalar olması sebebiyle Yunan ozanların Dionysos kültü etrafında şekillenen şenliklerde bu tanrı onuruna tragedyalar sunmaları ile aynı doğrultuda olduğu ileri sürülebilir. Erhat da Dionysos'a övgünün gelişerek ayrı bir edebî tür olan tragedyayı ortaya çıkardığını ifade etmiştir (96). Yunis'e göre de tragedyanın içeriği tabii olarak kurgu olsa da bu eserler halk dininin bir parçasıydı, Atina halkının dinî hayatında önemli bir yer tutuyordu ve kurban sunmak ya da adak adamak kadar gerçekti ve önemliydi (71-72). Bu sebeple ozanlık/âşıklık geleneğinin dünyanın farklı kültürlerinde tanrılar veya ruhlardan gelen bir hediye olarak görülmesinin mono-teist dinler öncesine dayanan bir ortaklık olduğu ifade edilebilir. Gerçekten de Müslümanlığa geçen Türk halklarının âşıklık geleneklerinde hay iyesinin yerini "peygamberler, Hızır, pirlar, veliler, kırklar, dervişler ve daha önce yaşamış usta âşıklar" almıştır (Aça 12) ancak bu dönüşüme rağmen sosyokültürel devamlılıktan bahsetmek mümkün görünmektedir.

Bu noktada Türk kültüründe sanat ve inancın iç içe geçtiği bir başka örnek olan Anadolu ve Azerbaycan'ın Dede Korkut'u ve Kazak bozkırlarının Korkut Ata'sı üzerinde durmak yerinde olacaktır. Korkut Ata, *bakşı* ya da *bahşı* yani Müslüman kamların çaldığı kopuzun mucidi olarak tasvir edilmekte, Korkut Ata'nın kendisi de "pir" olarak kabul edilmektedir. Çokan Valihanov'a göre Korkut Ata'nın Şamanik bir motif olan ölümü uzak tutma amacıyla kopuz çalması da inançsal bir uygulamadır. Bu sebeple ayin olarak değerlendirilebilir (Aktaran Davletov, "Sibirya'dan Anadolu'ya" 154-155). Kopuzun Türk dünyasında kutsal bir çalgı olarak algılandığının diğer göstergeleri de bu çalgının Korkut Ata'nın mezarında uzun yıllar boyunca kendi kendine hüzünlü ezgiler ürettiğine dair anlatılan rivayetler ve Orta Asya bakşılarının kopuzlarını kimseye vermeden dikkatlice korumalarıdır.

Hakas Türklerinde *homis* olarak yaşatılmakta olan kopuzun, eski Türkçede “yükselmek, yükseğe doğru uçmak, yücelmek, kalkmak, kalkınmak, bir yerden kopmak, belirmek, gök cisimlerinin ve özellikle güneşin yükselmesi” gibi oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip olan *qop-* fiili ile ilişkilendirilebileceği görüşündeyiz (Aktaran Davletov, “Sibirya’dan Anadolu’ya” 158). Bu durumda kopuzun sadece adıyla dahi yukarıda bahsedilen enstrümanlardan olan *çathan* gibi icracının ruhunun inançsal uygulama bağlamında üst dünyaya yükseldiğine işaret ediyor olabileceği ileri sürülebilir. Köprülü, İslam öncesi dönemde Türk halk ozanları tarafından kullanılan *kopuzu*, Anadolu Türklerinde kültürel boyutta yaygın bir biçimde kullanılan *saz* çalgısının da atası olarak göstermiştir. Dikkat çekicidir ki Yörükân da Alevi Türklerin cem ayini sırasında “saz erkânı” yaptıklarını ifade etmiştir. Alevi dedelerinin bu cem ayinlerinin “göğe uçmak” anlamına geldiği biçimindeki anlatmaları ise kopuzun kökeni ve işlevine dair yukarıda yer verilen görüşleri destekler niteliktedir ve Türk dünyasında bir tür sosyo-kültürel devamlılıktan söz etmeye imkân tanımaktadır (Aktaran Davletov, “Sibirya’dan Anadolu’ya” 159).

Kopuzun ya da Hakas haycılarının kullandığı *homis*’ın Şamanlık ile ilişkisine bir örnek olarak ise *tüür homis* adlı çalgı gösterilebilir. Tekne kısmının üstü *tüür*, yani Şaman davulu gibi deriyle kaplanan bu çalgı, Hakasların Kızıl kabilesinde Şaman ayinlerinde kullanılmaktadır. Radloff da Kırgız Şamanlarının ayin esnasında Şaman davulu yerine kopuz da kullanabildiklerini kaydetmiştir (Aktaran Davletov, “Sibirya’dan Anadolu’ya” 157-158). Buradan hareketle *kopuz* yani *homis* adlı bu çalgının da Şamanizm’de hem destancılar hem de Şamanlar tarafından kullanılması sebebiyle önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmek mümkündür.

Sonuç olarak Hakas topraklarının günümüzde de önemini ve saygınlığını koruyan iki figürü olan Şamanlar ve haycıların, bu vasıfları elde etmeden önceki geçiş sürecinden itibaren pek çok ortak deneyim yaşamaları; bu geçişin ardından her ikisinin de icraları sırasında yardımcı ruhlara ve tanrılara/iyelere başvurmaları ve esas olarak Şamanların ayinlerinde kullandıkları enstrümanları, haycıların yani destancıların da benzer amaçlarla kullanabilmeleri gibi sebeplerle halk tarafından da birbirleriyle ilişkilendirildikleri ifade edilebilir. Bunlara ek olarak hem Şamanlar hem de haycıların halk bilgeliğine ait unsurları kuşaktan kuşağa aktarmaları da bu iki figürün bir başka ortak özelliği olarak değerlendirilebilir. Şamanlığı bir din olarak devam ettiren Sibirya yerlisi Türk halklarından Hakaslara mensup haycıların ya da Müslüman Türklerdeki ozanların/âşıkların ilahî bir esin sahibi olduklarına inanılması ise bu figürlerin ilk örneklerinin Şamanlar olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla esas olarak tanrılar, iyeler ve ruhlara gibi kutsal varlıklarla iletişim

kurma ve onları teskin etme amacıyla gerçekleştirilen haylama ve destan anlatma gibi uygulamalar müzikal biçimde gerçekleştirilse de bir ibadet amacı taşıdığı ve Şamanizm içerisinde değerlendirilmesi gerektiği unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Alekseyev, Nikolay A. *Traditsionnye religioznye verovaniya tyurkoyazychnyh narodov Sibiri*. Red. İ. S. Gurviç. Novosibirsk: Nauka, 1992.
- Aça, Mehmet. “Şamanlığa Geçişteki Ölüp Dirilme Ritüelinden Türk Destanlarındaki Ölüp Dirilmeye”. *Millî Folklor*, 14-54 (Yaz 2002): 75-85.
- . “Güney Sibirya Türklerinde Ava Destancı ve Masalçı Götürme Geleneği”. *TÜBAR-XXI* (2007): 7-16.
- Butanayev, Viktor Ya. “Ada Hooray”. *Respublika*, 10 Temmuz 1993. s. 6.
- . *Traditsionny Shamanism Hongoraya*. Abakan: İzd-vo HGU im N. F. Katanova, 2006.
- Çaptıkova, Yuliya İ. “Skaziteli-hraniteli traditsii”. *Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i Praktiki* 7 (49). Ç. I. Tambov: Gramota, 2015. 203-206.
- Çudoyakov, Andrey İ. “Kay i ‘Kay eez’ v predstavleniyah tyurkov Sayano-Altaya”. Kay — kulturnoe nasledie şorskiego naroda: materialy Pervogo simpoziuma po izuçeniyu form şorskiego narodnogo eposa/Department kultury i natsionalnoy politiki administratsii KO. Der. N. M. Peçenina. Kemerovo: OAO “İPP Kuzbass”, 2006. 81-88.
- Davletov, Timur B. “Hazırlayandan”. *Ah Çibek Arıĝ. Hakas Türklerinin Kız Alp Yiğitlik Destanı*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2015. X-XXXIX.
- . “Giriş”. *Han Mirgen. Hakas Türklerinin Alplık Destanı*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2008. IX-XL.
- . “Giriş”. *Huban Arıĝ. Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2006. ix-xvii.
- . *Şaman: Doğanın Şifası Uyanınca*. İstanbul: Asi Kitap, 2020.
- . *Sibirya’dan Anadolu’ya Türk Şamanizmi’nin Sosyolojisi*. İstanbul: Urzeni Yayınevi, 2021.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. 17. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.
- Kataşev, Stepan M. “Altayskiy geroicheskiy epos” Altayskie geroicheskie skazaniya: Oçi-Bala. Kan-Altın. Çev. Z.S. Kazagaçeva. Red. E.N. Kuzmina, R.B. Nazarenko, S.P. Rognova. Novosibirsk: Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Bölümü Filoloji Enstitüsü, Nauka Yayınevi, 1997. 11-46.
- Hesiodos. *Theogonia. İşler ve Günler*. Çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu. VII. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Okutan, Nükhet. “Hakaslarda Atalar Kültü”. Yüksek lisans tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2016.
- Okutan Davletov, Nükhet. *Hakas Türklerinde Şamanizm ve Ölüm*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.
- Yunis, Harvey. “Religion in Greek Tragedy.” *The Classical Review*, 43-1 (1993): 70-72.